

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

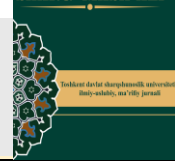

SHARQ MASH'ALI

Jurnal veb sayti:

<https://orientalstudies.uz/index.php/ot>

SHARQ MASH'ALI

PASHTU TILIDAGI KOPULYATIV FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR

O'G'ILJON ABDUVALIYEVA*O'qituvchi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,*

ORCID ID: 0009-0009-0045-4110

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit	so'zlar:	kopulyativ	Annotatsiya:
frazologik birlik, yaxlitlik, biriktiruvchi komponent, atamalar, sinonimik va bir o'zakli juft birikmalar, bir necha komponentli fe'liy frazeologizmlar.	semantik birlikma, bog'lovchi, sinonimik		<i>Tilshunoslikda ayniqsa, afg'on tilshunosligida kopulyativ frazeologik birliklar masalasi ilmiy hamda amaliy ahamiyatga egadir. Mazkur birlikning chegarasi aniq mezonni belgilashni talab etadi. Pashtu tilida kopulyativ frazeologik birliklarga oid masalalar ba'zi sharqshunos olimlarning grammatik ocherklarida qisqacha ma'lumot sifatida uchraydi, lekin ular orasida mazkur mavzuning tahlili qisqa va o'ta umumiy tarzda qayd etiladi. Sanoqli nazariy tadqiqotlardan keyin o'tgan vaqt davomida tilshunoslikda kopulyativ frazeologik birliklar haqidagi g'oyalar kengaydi, ammo uning pashtu tilida o'rganish tasnifi hanuz o'z aksini topmay kelmoqda. Agar masalaga oid tadqiqotlarning bundan ellik yil oldin nashr etilgani hamda kopulyativ frazeologik birliklar masalasi pashtu tili leksikologiyasining umumiy masalalarining tarkibiy bo'lagi sifatida qaralgani va mazkur mavzuning alohida tadqiqot obyekti bo'lmaganligi hisobga olinsa, mavzuning afg'on tilshunosligi uchun qanchalik dolzarb va muhim ekanligi ma'lum bo'ladi. Afg'on tilshunoslari asarlarining tahlili pashtu tilida kopulyativ frazeologik birliklarning aniq mezonlar ishlab chiqilmaganligini ko'rsatdi. Bu esa o'z o'rnida mazkur mavzuni alohida o'rganish zaruratini taqozo etdi. Kopulyativ frazeologik birliklarni farqli belgilarini aniqlash, leksikografik izlanishlar va tarjimalar jarayoniga samarali ta'sir ko'rsatadi. Shu sababdan kopulyativ frazeologik birliklarni farqlash maqsadga muvofiq sanaladi. Mazkur maqolada mavzuga oid nazariy qarashlar tahlili va to'plangan faktik materiallar tasnifi asosida kopulyativ frazeologik birliklarning modellari, tarkibiy qismlar o'rni, juftlashgan iboralar, atamalar, sinonimik va bir o'zakli juft birikmalar, bir necha komponentli fe'liy frazeologizmlar, ularning vazifalari</i>

hamda farqli belgilari haqida mulohaza yuritiladi. Ma'lum bo'ladiki, pashtu tilida kopulyativ frazeologik birlik tuzilishiga ko'ra leksik tarkibga ega bo'lgan so'z birikmasiga teng, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan ma'no anglatadigan, nutq jarayonida yaratilmay, nutqqa tayyor holda kiritiladigan lug'aviy birlikdir. Kopulyativ frazeologik birliklar - bir grammatik qatorga oid turg'un so'z birikmalari bo'lib, komponentlar orasida u biriktiruvchi bog'lovchisining o'z aw varianti ham kuzatildi.

COPULATIVE PHRASEOLOGICAL UNITS IN PASHTO

UGILJON ABDUVALIYEVA

Lecturer, PhD in philological sciences

Tashkent State University of Oriental Studies

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT THE ARTICLE

Key words: copulative phraseological unit, semantic integrity, pairs, conjunctions, component, terms, synonymous and single-stem pairs, verb phraseology with several components.

Abstract: In linguistics, especially in Afghan linguistics, the issue of copulative phraseological units is of scientific and practical importance. The boundary of this unit requires defining a clear criterion. Issues related to copulative phraseological units in Pashto appear briefly in the grammatical essays of some orientalists, but among them the analysis of this topic is recorded in a short and very general way. After several theoretical studies, the idea of copulative phraseological units has expanded in linguistics over time, but its classification in Pashto language studies has not yet been reflected. If we take into account that the research on the issue was published fifty years ago and that the issue of copulative phraseological units is considered as a component of the general issues of Pashto lexicology and that this topic was not a separate research object, it will be known how relevant and important the topic is for Afghan linguistics. The analysis of the works of Afghan linguists showed that no specific criteria of copulative phraseological units have been developed in the Pashto language. This made it necessary to study this topic separately. Determining the different signs of copulative phraseological units has an effect on the process of lexicographic research and translations. For this reason, it is considered appropriate to distinguish copulative phraseological units. In this article, based on the analysis of theoretical views on the topic and the classification of collected factual materials, models of copulative phraseological units, the order of components, pairs, terms, synonymous and single-stem paired compounds, verb phraseology with several components, their functions and the differences are discussed. It becomes clear that, according to the structure of the copulative phraseological unit in Pashto, it is equivalent to a word combination that has a lexical content,

semantically it means a whole, generalized meaning, is not created in the process of speech, but is introduced into the speech ready. Copulative phraseological units are stable word combinations belonging to one grammatical line, among the components, the variant of *ʾaw* of the connecting link *u* was also observed.

КОПУЛЯТИВНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ПУШТУ

УГИЛЖОН АБДУВАЛИЕВА

Преподаватель, кандидат филологических наук

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые	слова:	Аннотация:
копулятивные фразеологические единицы, целостность, соединения, союз, компонент, термины, синонимические парные соединения, фразеологизмы с несколькими компонентами..	смысловая парные соединительный	В языкознании, особенно в афганском языкознании, вопрос о копулятивных фразеологизмах имеет научное и практическое значение. Границы этого подразделения требуют определения четкого критерия. Вопросы, связанные с копулятивными фразеологизмами в пушту, кратко фигурируют в грамматических очерках некоторых востоковедов, но среди них анализ этой темы зафиксирован в краткой и весьма общей форме. После нескольких теоретических исследований представление о копулятивных фразеологизмах со временем расширилось в лингвистике, но его классификация в афганском языковедении до сих пор не нашла отражения. Если учесть, что исследование по данной проблеме было опубликовано пятьдесят лет назад и что вопрос о связочных фразеологических единицах рассматривается как составная часть общих вопросов лексикологии пушту и что данная тема не была отдельным объектом исследования, то станет ясно, насколько актуальна и важна эта тема для афганского языкознания. Анализ работ афганских лингвистов показал, что в языке пушту не выработано конкретных критериев копулятивных фразеологизмов. Это вызвало необходимость изучения этой темы отдельно. Определение разных признаков копулятивных фразеологизмов оказывает эффективное влияние на процесс лексикографических исследований и переводов. По этой причине считается целесообразным выделять копулятивные фразеологизмы. В данной статье на основе анализа теоретических взглядов на тему и классификации собранных фактических материалов рассматриваются модели копулятивных фразеологических единиц, порядок компонентов, парные фразы, терминов, синонимичных и однокоренных парных соединений, глагольные фразеологизмы с несколькими компонентами, их

*функции и различия. Становится ясно, что по структуре копулятивный фразеологизм в языке пушту эквивалентен словосочетанию, имеющему лексическое содержание, семантически он означает целое, имеющую обобщенное значение, не создается в процессе речи, а вводится в речь в готовом виде. Копулятивные фразеологические единицы являются устойчивыми словосочетаниями, принадлежащими одному грамматическому ряду, среди компонентов также наблюдался вариант *aw* соединительного союза *u*.*

KIRISH.

Asrlar davomida kopulyativ frazeologizmlar turg'un va tayyor shakllarda har bir tilning stilistikasi, lug'ati tarkibida qo'llanilib, u yoki bu tilning obrazli tasvirlarini, jonli ifodaviyligini ta'minlashda keng qo'llaniladigan vositalardandir.

Kopulyativ frazeologik birliklar - doimiy leksik tarkibga ega bo'lgan so'z birikmalari bo'lib, har qanday frazeologik birliklar kabi kopulyativ frazeologik birliklar ham tilda tayyor holda namoyon bo'lib, semantik yaxlitlikka ega ekanligi ma'lum¹.

Pashtu tilidagi frazeologik birliklar masalasi, xususan kopulyativ frazeologizmlar deyarli o'rganilmay kelinayotgan sohalardan biri deb hisoblash mumkin. To'g'rirog'i, pashtu tilshunosligida kopulyativ frazeologizmlarning struktur-semantik tadqiqiga oid maxsus biron bir tadqiqot uchratilmadi. Ammo R.Sikoevning maqolasida² pashtu tilidagi juft brikmalarning semantik uyg'unligiga ko'ra, qaysidir ma'noda, ular frazeologik birikma turi sifatida qaralishini eslatib o'tgan edi. Shuningdek, pashtu tilida fe'l frazeologik birliklarining tarkibi, struktur tiplari, ularning semantikasi, xususan, pashtu tilida qo'shma so'zlarning fe'l frazeologizmlari negizida yasalishi muammolarini maxsus tadqiq etgan A.G'aniev monografiyasida frazeologik so'z yasalishi muammolari haqida so'z yuritganda aynan frazeologik birliklarga oid: ملاتړ، ملاتړلی، ختیځپژندنه ملاتړی، ملاتړی کول، kabi birikmalarni qayd etib o'tadi. Ammo olim biron bir yerda ularni kopulyativ frazeologik birliklar sifatida tilga olmaydi.

Pashtu tilida kopulyativ frazeologik birliklarning yasalishida ham eng muhim derevativ element “و” *aw*, ba'zan “و” *u*, o bog'lovchisining o'rni juda muhimdir.

Pashtu tilida aksariyat frazeologik kopulyativlar ot+ot modeli asosida yasalishi kuzatilib, bunda “و” *aw* biriktiruvchi bog'lovchisi asosan bir xil sintaktik funksiyani bajarayotgan so'zlarning biriktirish funksiyasi bilan izohlanib, bunda u o'zining sof bog'lovchilik ma'nosini yo'qotib qo'shilayotgan ikki ot so'zlarining bevosita komponentiga aylanib ketishi kuzatiladi. Masalan: لاس او پښی وهل/ اچول *lās aw pše wahəl/ačawəl* ‘harakat qilib ko'rmoq’ (so'zma-so'z: qo'l va oyog'ini urmoq/tashlamoq). Ushbu frazeologik birlikda “و” *aw* biriktiruvchi bog'lovchisi o'zining bog'lovchilik funksiyasidan to'la voz kechish holatiga duch kelamiz.

¹ Нуриддинов Н.Н. Форс тилида копулятив қўшма сўз ва эркин копулятив сўз бирикмаларининг дистинктив белгилари. Монография. – Т., 2020. – Б.53.

² Сикоев Р.Р. Парные слова в современном литературном пушту и их роль в словообразовании //Индийская и иранская филология. Вопросы грамматики. – М., 1976. – С.176.

Quyidagi ikki komponentli turg'un (frazologik) birikmalarda ham aynan shu holat kuzatiladi. عشق و غم *ġam-o ġossa* 'g'am-g'ussa', 'anduh', 'hayol', 'fekr-o zekr' 'o'y', 'muhabbat'. Shuni ham ta'kidlash kerakki, "aw" bog'lovchisi qo'shilayotgan ikki ot komponentli (ba'zan sifat) so'zlarning unli yoki undosh bilan tugashiga qarab *aw*, *au*, *o* kabi bir necha variantlarda so'zlarga qo'shilishi mumkin. Ya'ni agar birinchi komponent undosh bilan tugagan bo'lsa u holda *aw*, *au* bog'lovchisi talaffuz va o'qish jarayonida *u*, aksariyat holatlarda *o* tarzida (fekr-o zekr 'o'y', 'hayol') talaffuz qilinadi. Agar qo'shilayotgan ikki komponentning birinchisi muannas jinsli bo'lib, *a*, *e*, *o* unilari yoki *ā* ko'plik vositali shaklida bo'lsa, u holda bog'lovchi *aw*, *au* shaklida talaffuz qilinadi. Masalan:

خبريالان د تولني سترگي او غورونه دي، په تولنه کښي خبرتيا لپاره خبرياله ورورولي مهم کردار ترسره کوي.³

[xabaryālān dā ṭolane **sterge aw ġwaḡuna** di, pə ṭolana kṣe xabartiyā ləpāra xabaryāla wrorwali muḥəm kardār tər sara kawī]

“Jurnalistlar jamiyatning ko'z-qulog'i, jurnalistlar birodarligi jamiyatda axborot olishda muhim rol o'ynaydi”.

هغې د غاښونو او نوکانو سره مخالفت وکړ.⁴

[haḡe dā ḡāṣuno aw nukāno sara muxāləfāt wukər]

“U **tish-tirnog'i** bilan qarshi chiqdi”.

Bu jumalardagi *sterge aw ġwaḡuno*, غاښونو او نوکانو *ġāṣuno aw nukāno* kopulyativ turg'un birikmalar 'ko'z-quloq' ya'ni 'xabardor bo'lib turish', 'tish-tirnog'i bilan qarshilik ko'rsatish' kabi frazeologik birliklarni vujudga kelishida muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqotchi A.G'.G'aniev pashtu tilidagi fe'l frazeologiyasiga bag'ishlangan ocherkining frazeologik parallellarning struktur-semantik xususiyatlari bo'limida pashtu tilidagi frazeologik birliklarni 4 guruhga bo'lgan holda tadqiq etadi⁵: 1) struktur-semantik jihatdan bir-biriga mos keladigan ayni bir-xil frazeologizmlar: *bexwanda xabəri kawəl* 'bemaza gap qilmoq', *be lās-o be pṣo kedəl* 'qo'l oyoqsiz bo'lmoq'; 2) mazmunan ayni, ammo shaklan farqi bor: *uḡd lāsuna larəl* 'qo'li uzun bo'lmoq', 'katta imkoniyatga ega bo'lmoq', *tər zṛə wine pācedl* 'yurak-bag'ri qon bo'lmoq' (so'zma-so'z: yuragidan qon oqmoq); 3) shaklan mos keladi-yu, ammo mazmunan farqi bor: *dzān wrək kawəl* 'o'zini yo'qotib qo'ymoq', *noo'rin mag'rur bo'lmoq*, *xāwri kedə* 'yer bilan bir bo'lmoq', 'qattiq uyalmog'; 4) umumiy semantik obrazga ega frazeologizmlar: *də largo pər ās sparawəl* 'yog'och otga mindirmoq' (so'zma-so'z: tobtuga solmoq), *də lās aw pṣo cxa lwedəl* 'qo'l oyoqdan qolmoq', 'kuchsiz bo'lib qolmoq'.

Yuqorida keltirilgan misollarda birinchi va to'rtinchi guruhda keltirilgan *be lās-o be pṣo kedəl* 'qo'l oyoqsiz bo'lmoq', *də lās aw pṣo cxa lwedəl* 'qo'l oyoqdan qolmoq', 'kuchsiz bo'lib qolmoq' kabi misollarda “o” biriktiruvchi bog'lovchisi “o”

³ <https://pashto.app.com.pk/pashto/162869/>

⁴ <https://en.opentran.net/english-pashto/tooth.html>

⁵ А.Г. Ганиев. Очерки по глагольной фразеологии литературного пушту. – Т., 1985. – С.143-147.

deb talaffuz qilinib, uning *aw* varianti ham uchradi. Ushbu misollar - ma'nosini tarkibidagi so'zlarning ma'nolari asosida izohlash mumkin bo'lgan frazeologik birliklardir.

Demak, pashtu tilida kopulyativ frazeologik birlik - tuzilishiga ko'ra leksik tarkibga ega bo'lgan so'z birikmasiga teng, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan ma'no anglatadigan, nutq jarayonida yaratilmay, nutqqa tayyor holda kiritiladigan lug'aviy birlikdir.

R.R. Sikoev *د لاسو پښتو کار کول* *da lās-o p̄so kār kawāl* 'jismoniy mehnat bilan shug'illanmoq' (so'zma-so'z: qo'l-oyog'i bilan ishlamoq) misoliga quyidagi izohni keltirib o'tadi: "ushbu frazeologik qurilmada vositali kelishikning ko'plik shaklini ko'rsatuvchi و ko'rsatkichi ikkita komponentga emas, balki butun birikmaga birikadi. Agar ikki komponentgagina xos bo'lganida edi uning asos qilib olingan ilk shakli لاسو پښتو *lās-o p̄se* muannas ko'plik shaklida turgan bo'lar edi"⁶.

لاسو پښتو واهل/اچول *lās aw p̄se wahāl/ačawāl* misolda esa komponentlar o'zaro birlashib 'harakat qilib ko'rmoq' ma'nosini bergan (so'zma-so'z: qo'l va oyog'ini urmoq/solmoq)⁷.

Aytilganidek, pashtu tilida ikki komponentli turg'un birikmalar kam emas (*فکر و ذکر* *fekr-o zekr* 'o'y', 'hayol', غم و غصه *ġam-o ġossa* 'g'am-g'ussa', 'anduh', محبت و عشق *ešq-o mohabbat* 'sevgi', 'muhabbat'). Ushbu so'z birikmalarning turg'un bo'lishiga sabab, ularning tez-tez ishlatilishi va nutqda tayyor holda namoyon bo'lishidadir. Aksar hollarda misollar tarkibidagi birinchi komponent undosh harfga tugagani uchun biriktiruvchi bog'lovchi "o" tarzida talaffuz qilinadi. Shuningdek, misollardagi tarkibiy qismlar o'rni o'zgaras, aks holda kopulyativ frazeologik birliklar yaxlitligiga putur yetadi.

Kopulyativ frazeologik birliklarga shuningdek, *juftlashgan iboralar, atamalar, bir ildizli arab so'z brikmalari, bir necha komponentli fe'liy frazeologizmlar* kirishi holatlari M.G. Aslanovning "Пушту-русский словарь"⁸, Qalandar Mo'mand, Farid Sahroiyning "Pashtu tili izohli lug'ati"⁹, Muhammad Hoshim Rahimiynig "Pashtu-ingliz lug'ati"¹⁰, S.Rishtinning *د پښتو اشتقاقونه او ترکیبونه* *da pašto ištiqāquna aw tarkibuna* "Pashtu tilida so'z yasalişi va ularning tarkiblari"¹¹ kabi qator asarlar asosida o'rganilib chiqildi va quyida ularni alohida-alohida ko'rib chiqamiz.

Juftlashgan iboralar kopulyativ frazeologik birliklar orasida alohida e'tiborga loyiq bo'lgan va semantik nuqtai nazaridan umumiy ma'nosi o'zining tarkibiy qismlari yig'indisidan kelib chiqadigan iboralardir.

Fors tilida *پدر و مادر* *pedar-o mādar* 'ota-ona' (родители) misolida komponentlar o'rtasidagi munosabatlar turtki bo'lib, umumiy ma'no xulosa qilinadi. Bu kabi iboralar erkin so'z birikmalari bilan omonimdir. "Ota-ona" so'zining o'zi mohiyatiga ko'ra ikkita sub'ekt ishtirokini bildiradi. *پدر و مادر* *pedar-o mādar* kabi iboralar ikki ma'noli 1) ota va ona - erkin so'z birikmasi

⁶ Сикоев Р.Р. Парные слова в современном литературном пушту и их роль в словообразовании //Индийская и иранская филология. Вопросы грамматики. – М., 1976. – С.178.

⁷ К.А. Лебедев, Л.С. Яцевич, З.М. Калинина, Русско-пушту словарь. – М., 1983. – С.698.

⁸ М.Г. Асланов., Пушту-Русский словарь. – М., 1985.

⁹ قلندر مومند، فرید صحرايي، پښتو لغت درياب. لاهور، ۱۹۹۴ كال.

¹⁰ محمد هاشم رحيمي، پښتو انگليسي قاموس. كابل، ۲۰۰۶ كال.

¹¹ ص. رشتين. د پښتو اشتقاقونه او ترکیبونه. كابل، ۲۰۰۴.

va 2) ota-ona - turg'un iboraning paydo bo'lishi natijasida hosil bo'lgan kopulyativ frazeologik birlik sifatida izohlanadi¹².

Rus afg'onshunoslaridan Z.M. Kalinina pashtu tilidagi *mor o'plar* 'ota-ona' (родители) (*mor* 'ona', *plar* 'ota') misolini kopulyativ qo'shma so'z deb hisoblasa, R.R. Sikoyev ushbu misolni "frazeologik chatishma" sifatida qabul qilsa ham bo'ladi deb hisoblaydi¹³. Professor M.Ziyor esa ushbu misolni joylashgan tartibi o'zgargan holda keltirib o'tadi: *mor o'plar* 'ota-ona'¹⁴. Ushbu misolda "ota" leksemasini birinchi komponentda kelishi ba'zida dialektal xususiyatlar bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi bilan izohlanadi.

mor-o-plar turg'un birikmasini kopulyativ qo'shma so'zlar qatoriga kiritish, bizning nazarimizda ham to'g'ri emas. Pashtu tilida antonimik juft birikmalar o'rtasida ikki turi kuzatiladi. Birinchidan, bo'laklari to'la ma'nosini yo'qotgan antonimik birikmalar (bunday birikmalar kopulyativ qo'shma so'zlarga xos), va ikkinchidan bo'laklari o'z lug'aviy ma'nosini to'la saqlab qolgan birikmalar.

Kopulyativ qo'shma so'zlarning yetakchi belgisi birinchi navbatda uning morfologik bir butunligidan iborat bo'lib, bu so'zning butunligicha muayyan so'zni o'zgartiruvchi qo'shimchalar qabul qilishini talab qiladi. Undan tashqari, kopulyativ so'zlarda so'zlarning grammatik jinsi, demakki, ularning grammatik shakllanishi ikkinchi komponentiga bog'liq. Shu asosda *mor-o-plar* birikmasi *muzakkar jins birlikdagi* ot ko'rinishida bo'lishi kerak edi. Chunonchi, o'tgan zamonda kesim uchinchi shaxs birlik muzakkar jins shaklida bo'lishi kerak, *holbuki u uchinchi shaxs ko'plik shaklida qo'yilgan*:

په همدې ترڅ کې مې مور و پلار هم راوړسېدل.¹⁵

[pə hamde trets ke me mor-o-plar ham rawurasedəl]

"Bu orada ota-onam ham yetib kelishdi".

Demak, *mor-o-plar* misoli o'z navbatida bo'laklarning o'zaro qo'shma so'zda birlashmaganidan darak beradi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, akademik V.V. Vinogradov juftlashgan so'z birikmalari uchun "teng birikma" atamasini saqlab qolish mumkin deb hisoblaydi¹⁶. Bunday birikmalar leksik-semantik turg'unlashuvdan o'tgan va nominativ vazifada qo'llangan¹⁷.

Pashtu tilida tarkibiy qismlarining yig'indisidan kelib chiqadigan "و" biriktiruvchi bog'lovchisi bilan bog'lanadigan juft so'z birikmalar ham kam emas. Masalan, *nar-o* 'nar-o' *şadza* 'barcha' (so'zma-so'z: erkak va ayol), *lik-o* *lwast* 'xat-savod', *yār-o* 'dost' *dost* 'do'st-birodar'.

تعلیم په نړ و ښځه فرض دي¹⁸

¹² Талыбова С.Э. Копулятивные словосочетания в персидском языке. – М., 2002. – С.53.

¹³ Р.Р. Сикоев, Именное словообразование в современном литературном языке пушту, Автореферат диссертации, – М., 1967. – С.19.

¹⁴ مجاور احمد زیار. ویي پوهنه. کابل، ۱۹۸۱. ص-۲۷۱.

¹⁵ اکبر بری. د سپوږمۍ سرتگه، کابل، ۲۰۰۴م کال. ص-۳۳.

¹⁶ В. В. Виноградов., Грамматика русского языка, – М., 1954. – С.42.

¹⁷ Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. – М., 1981. – С.77.

[talim pə nar-o šədzə farz de]

“Ta’lim barchaga majburiydir” (so‘zma-so‘z: ta’lim erkak va ayolga majburiydir).

Yuqoridagi misollarda ma’no kengaymay, umumlashish, jamlik ma’nolari ifodalanyapti, ya’ni har ikki qismdan anglashilgan subyekt va predmetlarning umumiy nomi kelib chiqqan.

Atamalar: Kopulyativ frazeologik birliklar orasida vazirliklar, muassasalar, jurnallar, gazetalari va boshqalarning nomlarini aks ettiruvchi ko‘plab termin-atamalar mavjud. Bunday frazeologik birikmalar turg‘undir.

Kopulyativ frazeologik birliklar atamaları tarkibiy qismlari birlashgan va ularning ko‘chma ma’nosi sintetik yo‘l bilan hosil qilinadi¹⁹. Masalan: *šowune aw rozane* ‘ta’lim-tarbiya’ (so‘zma-so‘z: *šowune* ‘talim’, ‘o‘qitish’, va *rozane* ‘tarbiya’); *talim-o tarbiyat* ‘ta’lim’ (so‘zma-so‘z: *talim* ‘o‘qitish’, va *tarbiyat* ‘tarbiya’); *nang-o nāmus* ‘or-nomus’ (so‘zma-so‘z: *nang* ‘shon’, ‘izzat’, ‘obro‘’, va *nāmus* ‘nomus’); *nang-o ghayrat* ‘shon-shavkat’ (so‘zma-so‘z: *nang* ‘shon’, ‘izzat’, ‘obro‘’, va *ghayrat* ‘g‘ayrat’); *nām-o nešani* ‘xabar’, ‘ma’lumotlar’ (so‘zma-so‘z: *nām* ‘ism’ va *nešani* ‘manzil’).

Ma’lumki, terminologik ma’no ma’lum bir sohalarga oid tushunchalar bilan chegaralangan so‘z yoki so‘z birikmasi bo‘lib, ular bir ma’noli bo‘lishi, ekspressivlik va emotsionalikka ega bo‘lmashligi kabi belgilari bilan farqlanadi²⁰.

Atamalar - tipik frazeologik birliklar kabi, zarur frazeologik xususiyatlarga ega: leksemik tarkibning barqarorligi, bu tarkibiy qismlarni leksik sinonimlar bilan almashtirishning mumkin emasligi, umumiy ma’noning barqarorligi va yaxlitligi, sintaktik tuzilmaning barqarorligi bilan ifodalanadi. Bu xususiyatlarning barchasi atamalarni tilning tayyor birliklari sifatida takrorlanishini ta’minlaydi. Kopulyativ frazeologik birliklar stilistik jihatdan neytral, metaforik xususiyatga ega emas va odatda nominativ funksiyani bajaradi²¹.

Pashtu tilidagi kopulyativ frazeologik atamalar vazirlik va idoralar nomlarida ham qo‘llanilishi kuzatildi. Masalan: *də ubo aw brešnā wuzārat* ‘suv xo‘jaligi va energiya vazirligi’, *də transport aw hawāyi čaland wuzārat* ‘transport va havo kommunikatsiyalari vazirligi’²², *paudzi aw mulki mrasta* ‘harbiy va fuqarolik ishlari bo‘yicha ko‘mak’ kabi.

Sinonimik va bir o‘zakli juft birikmalar: Pashtu tilida semantikasi jihatidan sinonim komponentli, bir-xil o‘zakli so‘zlarning kombinatsiyasi yozma va og‘zaki nutqda juda keng tarqalganligi ma’lum. O‘zakning umumiyligi esa undagi so‘zlarning kelib chiqishi va ularning ma’nolari yaxlitligining belgisidir²³.

¹⁸ <https://Sahibzada3154/>

¹⁹ Bu hodisa juda ko‘p tillarga, jumladan, fors tiliga ham xosdir. Qarang: Талыбова С.Э. Копулятивные словосочетания в персидском языке. – М., 2002. – С.54.

²⁰ А.Ҳожиёв., Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т., 2002. – Б.104.

²¹ Талыбова С.Э. Копулятивные словосочетания в персидском языке. – М., 2002. – С.54.

²² Иномхожаев Р. Язык пашто. – Т., 2018. – С.7.

²³ Белкин В.М. Арабская лексикология. – М., 1975. – С.62.

Materiallarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, pashtu tilida pashtu-pashtu, pashtu-arab, pashtu-fors yoki aralash kopulyativ juft so'z birikmalarining modellari mavjud va bular orasiga:

a) ikkala komponenti ham "aslida" *pashtu* so'zlari bilan ifodalangan kopulyativ juft so'z birikmalari kiradi:

روح جور *rogh joṛ* 'sog'-salomat';

ستړی ستومانه *staray stumāna* 'charchagan-holdan toygan';

وچ کلک *wuč klak* 'quruq-qattiq';

خېړنه لټونونه *ceṛna laṭawəna* 'axtaruv-qidiruvlar'.

b) komponentlari ikki tilli so'zlar bilan ifodalangan sinonim birikmalar:

(pashtu-arab) مينه موحبت *mina muhabbat* 'sevgi-muhabbat';

(pashtu-arab) بېلتون او فرق *beltun aw farq* 'farq-farq';

(pashtu-fors) چټل او چرک *čaṭal aw čerk* 'kir-iflos';

(pashtu-fors) مزه و خوند *khwand-o maza* 'ta'm-maza';

(fors-hind) جنگ جگره *djang djagṛa* 'urush-jang'.

v) ikkala komponent ham o'zlashgan so'zlar bilan ifodalanuvchi sinonimik juft birikmalari:

(arab-fors) غم و درد *gham-o dard* 'g'am-alam';

(fors-hind) پاک سوتره *pāk sutra* 'toza-toza';

(arab-fors) نقش و نگار *naqš-u negār* 'rasm-surat';

(arab-ingliz) شوق او اينترس *šawq aw intres* 'qiziqish-qiziqish'²⁴.

Ushbu misollarda kopulyativ so'z birikmalarining umumiy qiymati har bir komponentning leksik qiymatidan kelib chiqqanligi kuzatiladi. Ko'rinib turibdiki, bir-xil o'zakli so'zlarning kombinatsiyasi semantik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lganligi uchun pashtu tilida o'zlashgan tildan olingan shaklda ishlatiladi. Bunday o'zaro sinonim bo'lgan ikki tilli so'zlar birikuvi aytilmoqchi bo'lgan ma'noni kuchaytirish va ta'kidlashga xizmat qiladi.

Sinonimlarning eng ko'p soni boshqa tillar bilan aloqada bo'lgan tilda paydo bo'lishi ma'lum. Pashtu tilining lug'at tarkibining aralash tabiati shuni ko'rsatadiki, o'zlashmalarning aksariyati arabcha va forsha so'zlardir.

²⁴ Yuqorida keltirilgan bir qancha misollar lug'atlardan to'plangan misollar asosida xulosalangan. Qarang:

قلندر مومند، فرید صحرايي، پښتو لغت درياب. لاهور، ۱۹۹۴ کال،

محمد هاشم رحيمي، پښتو انگلیسی قاموس. کابل، ۲۰۰۶ کال،

خوشحال فولادي، فولادي اکسفورد انگلیسی پښتو قاموس. پېښور، ۲۰۰۹ کال،

М.Г. Асланов., Пушту-Русский словарь. – М., 1985.

К.А. Лебедев., Л.С. Яцевич., З.М. Калинина., Русско-Пушту словарь. – М., 1983.

Shu bilan birga, hozirda pashtu tilida ko'pincha bir xil arabcha so'zning birlik va ko'plik shaklidagi kopulyativ birikmasiga juda ko'p misollarni keltirish mumkin. Ta'kidlash joizki, bunday arab tilidagi misollar pashu tili tarkibiga chuqur kirib borgan. Masalan, *hāl ahvāl* 'hol ahvol' turg'un birikmasida *ahvāl* *حال* *hāl* ning ko'plik shakli bo'lib, bir ma'no ("salomatlik holati") uchun xizmat qiladi.

O'zaro bog'langan bunday birikmalar nutqda emotsional ta'sir hosil qiladi. Bunday birikmalar barqaror. Masalan: *rasm-o rosum* 'urf-odat', *nazm-o nezām* 'tartib'.

Pashtu tilida ham ba'zida ayni bir so'zning boshqa grammatik shakli bilan birikib, sinonimik juftlik hosil qilgan variantlari mavjud: *kor kālā* 'uy-uy' (*kālā* - *کور* *kor* ning vositali kelishikdagi birlik shakli²⁵), *axla waxista* 'olmoq-olmoq' (*axistāl* fe'lining hozirgi va o'tgan zamon asosidan).

Bunday bir o'zakli kopulyativ birikmalar pashtu tilida so'zlarning ma'no va funksional yaqinligi tufayli, o'zaro bog'liqligi natijasida vujudga kelgan. Bu kabi birikmalarda tarkibidagi so'zlarning leksik ma'nosi saqlangan, biri ikkinchisining ma'nosini reallashtirgan.

Bir necha komponentli fe'liy frazeologizmlar: Pashtu tilidagi frazeologik iboralarining salmoqli qismini fe'liy frazeologizmlar tashkil etishi olimlar tomonidan isbotlab berilgan. Masalan, S.Rishtin birinchi bor qayta nashr etgan *də pašto ištiqāquna aw tarkibuna* nomli asarida²⁶ pashtu tili fe'liy frazeologizmlarga juda boy ekanligini isbotlash maqsadida bu tilda o'nlab fe'llar ishtirokida vujudga kelgan turg'un frazeologik birikmalar haqida to'xtalib, birgina *wahāl* "urmoq" fe'li ishtirokida 41 ta frazeologik birikmani yoki *ačawāl* "tashlamoq, uluoqtirmoq" fe'li ishtirokidagi 14 ta frazeologik birlikni keltirib o'tadi. Shuningdek, bevosita yordamchi fe'llar ishtirokida o'nga yaqin *zrə* 'yurak', *sterga* 'ko'z', *lās* 'qo'l', *jāba* 'til', *mākh* 'yuz', 'bet', *sar* 'bosh', *gwaq* 'quloq', *khula* 'og'iz', *pša* 'oyoq', *gāra* 'bo'yin' kabi somatik leksemalardan yasalgan fe'liy frazeologizmlarga misollar keltiradi. Umuman olganda pashtu tili matnlar to'plamlarida minglab fe'liy frazeologik birikmalar, ideomatik obrazli ifodali jummalarni uchratish mumkin.

A.G'. G'aniev pashtu tilida fe'liy frazeologizmlar haqida alohida tadqiqot olib borganini yuqorida eslatgan edik. Lekin pashtu tilida qo'shma so'z masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda kopulyativ frazeologizmlar, xususan, fe'liy kopulyativ frazeologizmlar masalasi chetlab o'tilgan. Shuni ham ta'kidlash lozimki, S.Rishtin, A.G'aniev yoki M.G. Aslanovning mashhur "Пушту-Русский словарь"ida keltirilgan juda ko'p misollar aynan fe'liy kopulyativ frazeologik birikmalardan tashkil topgani kuzatiladi.

O'rganilgan materiallar asosida ta'kidlash mumkinki, pashtu tilidagi fe'liy kopulyativ frazeologizmlar ikki va undan ortiq komponentlardan vujudga kelgan bo'lib, kopulyativ birlikni yuzaga keltirayotgan ikki ism, fe'l u yoki bu fe'l va ko'pincha interfiks *aw*, *o* yordamida yasaladi. *nən-u sabā kawāl* (so'zma-so'z: bugun va ertani qilmoq) - 'ishni paysalga solmoq, bahona qilmoq'²⁷; *də kibr aw gurur pə ās spāredāl* (so'zma-so'z:

²⁵ М.Г. Асланов., Пушту-Русский словарь. – М., 1985. – С.700.

²⁶ ص. رشتين. د پښتو اشتقاقونه او ترکیبونه. کابل، ۲۰۰۴.

²⁷ قاموسی مختصر. فرازیولوژی دری با ترجمه پښتو و اوزبک. کابل، ۱۳۶۲. ۴۹-ص.

kibr va g'urur otiga minmoq) - 'ortiqcha mag'rurlanishga berilmoq'²⁸; *wayəl aw awredəl* (so'zma-so'z: aytmq va eshitmoq) - 'aytmq va tinglashni ham bilmoq'²⁹; *penž-o špaž wayəl* (so'zma-so'z: 5-6 demoq) - 'gap o'yini qilmoq'³⁰; *khapa aw marawər kedəl* (so'zma-so'z: hafa bo'lmoq) - 'arazlamoq'.

Pashtu tilida fe'liy kopulyativ frazeologizmlarni vujudga kelishida *aw, o* interfiksida tashqari yana qator ko'makchilar yordamida yasalgan kopulyativ birikmalar + fe'l orqali frazeologik ma'no kasb etgan birikmalar ham kam emas. *lā dzmeke tər āsmāna farq larəl* (so'zma-so'z: yerdan to osmongacha farqlamoq) - 'yer bilan osmongacha farqqa ishora'³¹; *də səlo guluno na ye yaw gul ham na de ġwaredəl* (so'zma-so'z: yuz gulidan biri ham ochilmagan) - 'hali yosh, bor go'zalligi ham ochilmagan'³²; *pša pə pala iṣodəl* (so'zma-so'z: oyog'ini soyasiga qo'ymoq) - 'izidan bormoq'³³; *lās pə lās wahəl* (so'zma-so'z: qo'lni qo'lga urmoq) - bu yerda kinoya qilinyapti, ya'ni 'qo'lni qo'lga afsus bilan urish'; *khābara lā khābare paydā kre* (so'zma-so'z: gapdan gap keladi) 'gapni kovlasa gap kelib chiqadi'³⁴; *čip katal* (so'zma-so'z: ko'zini chipillatmoq) 'hayron bo'lmoq'.

Bunday birikmalarining umumiy qiymati har bir komponentning leksik qiymatidan kelib chiqqan bo'lib, ularga ildizning umumiyliigi, undagi so'zlarning kelib chiqishi va ma'nolari yaxlitligi xosdir.

Pashtu tilidagi kopulyativ frazeologik birliklarni o'rganish va tahlil qilish esa quyidagi xulosalarga olib keldi: kopulyativ frazeologik birliklar nutqda komponentlarining turg'unligi va takrorlanuvchanligi, birikmalarining semantik jihatidan ajralmasligi bilan xarakterlanadi; pashtu tilida kopulyativ frazeologik birlik tuzilishiga ko'ra leksik tarkibga ega bo'lgan so'z birikmasiga teng, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan ma'no anglatadigan, nutq jarayonida yaratilmay, nutqqa tayyor holda kiritiladigan lug'aviy birlikdir; "kopulyativ frazeologik birliklar - bir grammatik qatorga oid turg'un so'z birikmalari bo'lib, ularga *ot+biriktiruvchi bog'lovchi+ot* yoki, *ot+ot* modeli (komponentlari juft yoki sinonim yoki bir o'zakli), *sifat+biriktiruvchi bog'lovchi+sifat* yoki, *sifat+sifat* modeli xos ekanligi kuzatildi; komponentlar orasida " " biriktiruvchi bog'lovchisining "aw" varianti ham uchradi; kopulyativ frazeologik birliklarda misollardagi tarkibiy qismlar o'rni o'zgarmas, aks holda kopulyativ frazeologik birliklar yaxlitligiga putur yetadi; an'anaviy "juftlashgan iboralar" kopulyativ frazeologik birliklarga tegishli bo'lib, ushbu iboralarda semantika jihatidan umumiy ma'no komponentlarning yig'indisidan kelib chiqadi. Bunday birikmalar leksik-semantik turg'unlashuvdan o'tgan va nominativ vazifada qo'llangan. Birikmalarda ma'no kengaymay, umumlashish, jamlik ma'nolari ifodalanib, har ikki qismdan anglashilgan subyekt va predmetlarning umumiy nomi kelib chiqqan; ba'zi vazirliklar, muassasalar, jurnallar, gazetalar va boshqalarning nomlarini aks ettiruvchi atamalar ham kopulyativ frazeologik birliklarga mansubligi kuzatildi, chunki bunday frazeologik birikmalar turg'un, tarkibiy qismlari birlashgan

²⁸ Ko'rsatilgan manba. B. 56.

²⁹ Ko'rsatilgan manba. B. 58.

³⁰ Ko'rsatilgan manba. B. 83.

³¹ Ko'rsatilgan manba. B. 46.

³² Ko'rsatilgan manba. B. 44.

³³ Ko'rsatilgan manba. B. 79.

³⁴ Ko'rsatilgan manba. B. 206.

va ularning majoziy ma'nosi sintetikdir. Bunday kopulyativ frazeologik birliklar stilistik jihatdan neytral, metaforik xususiyatga ega emas va odatda nominativ funksiyani bajaradi.

Shuningdek, pashtu tilida semantikasi jihatidan sinonim komponentli yoki bir-xil ildizli soʻzlarning kombinatsiyasi ishtirokidagi kopulyativ frazeologik birliklar ham aniqlandi (روغ جور *rogh jor* 'sog'-salomat', ستړی ستومانه *staray stumāna* 'charchagan-holdan toygan'; کور کاله *kor kālā* uy-uy (کاله *kālā* - کور *kor* ning vositali kelishikdagi birlik shakli), اخله واخیسته *axla waxista* olmoq-olmoq (اخیستل *axistāl* fe'lining hozirgi va o'tgan zamon asosidan). Bunday birikmalarining umumiy qiymati har bir komponentning leksik qiymatidan kelib chiqqan va ularga ildizning umumiyliigi, undagi soʻzlarning kelib chiqishi va ma'nolari yaxlitligi xosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Nuriddinov N.N. Fors tilida kopulyativ qoshma soz va erkin kopulyativ soz birikmalarining distinktiv belgilari. Monografiya. – T., 2020. – B.53.
2. Hojiev A., Tilshunoslik terminlarining izohli lugati. – T., 2002. – B.104.
3. Sikoev R.R. Parnie slova v sovremennom literaturnom pushtu i ikh rol v slovoobrazovanii//Indiyskaya i iranskaya filologiya. Voprosi grammatiki. – M., 1976. – S.176.
4. Sikoev R.R. Imennoe slovoobrazovanie v sovremennom literaturnom yazike pushtu, Avtoreferat dissertatsii, – M., 1967. – S.19.
5. Ganiev A.G. Ocherki po glagolnoy frazeologii literaturnogo pushtu. – T., 1985. – S.143-147.
6. Talibova S.E. Kopulyativnie slovosochetaniya v persidskom yazike. – M., 2002. – S.53.
7. Inomxojayev R. Yazik pashto. – T., 2018. – S.7.
8. Vinogradov V.V. Grammatika ruskogo yazika, – M., 1954. – S.42.
9. Rubinchik Yu.A. Osnovi frazeologii persidskogo yazika. – M., 1981. – S.77.
10. Belkin V.M. Arabskaya leksikologiya. – M., 1975. – S.62.
11. Lebedev K.A., Yatsevich L.S., Kalinina Z.M., Russko-pushtu slovar. – M., 1983. – S.698.
12. Aslanov M.G. Pushtu-Russkiy slovar. – M., 1985. – S.700.
13. Rishtin S., De pashto ishtiqaquna aw tarkibuna. Kobul, 2004.
14. Ziyar M., Wayi pohana. Kobul, 1981. – S.271.
15. Akbar Baray., De spujmey sterga. Kobul, 2004. – S. 33.
16. Qalandar Momand., Farid Sahroyi., Pashto lugat daryob. Lahor, 1994.
17. Muhammad Hoshim Rahimi., Pashto anglisi qomus. Peshovar, 2006.
18. Khushhol Felodi., Felodi Oksford anglisi pashto qomus. Peshovar, 2009.
19. Qomusi mukhtasar. Frazeoloji dari bo tarjima pashto wa uzbek. Kobul, 1362. – S.49.
20. <https://pashto.app.com.pk/pashto/162869/>
21. <https://en.opentran.net/english-pashto/tooth.html>
22. <https://Sahibzada3154/>

